

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Neurotische en perverse processen

JAAP UBBELS

De term ‘perversie’ (Latijnse stam: *pervértere* = omdraaien, bederven, ontaarden) is afkomstig uit de theologie en betekent zoiets als ‘tegen de wetten van God’. In de verlichting werd dat: ‘tegen de wetten van de natuur’. Dit sloeg in het bijzonder op seksualiteit die voor iets anders gebruikt werd dan waarvoor deze bedoeld zou zijn: de liefde tussen man en vrouw en de voortplanting. Tegenwoordig weten wij niet meer goed wat tegennatuurlijk en pervers is. Misschien zouden wij daardoor speelser met het perverse deel van onszelf en onze patiënten kunnen omgaan. Maar zo onbevangen staan wij er nu ook weer niet tegenover: een eeuw psychoanalyse heeft ons geleerd dat het bij perversie niet alleen gaat om een kleurrijke, uitdagende, subversieve seksuele anarchie, maar dat het ook een krachtige manier kan zijn om vijandigheid en haat uit te drukken.

Voor ons is het zaak om het veelomvattende gebied van de perversies zo dynamisch mogelijk te benaderen. Daarvoor is de psychoanalyse bedoeld en voor een psychoanalyticus zijn de dynamiek en het procesmatige nu eenmaal interessanter dan de uiterlijke verschijningsvorm (Laplanche & Pontalis 1973; Etchegoyen 1991). Maar is het wel juist om de dynamiek centraal te stellen? Of gaat het — zoals klinici als Kernberg (1992, 2006) en Socarides (2004) stellen — om de ernst van de persoonlijkheidsstoornis waarbinnen de perversie optreedt? De categorische indeling die zij voorstellen vindt echter weinig navolging in de huidige psychoanalytische literatuur. Momenteel is er een breder begrip in omloop van wat in psychoanalytische zin ‘pervers’ is. Minder specifiek, maar misschien wel verrijkend voor het klinische werk.

De psychodynamische benadering van de perversies begint uiteraard bij Freud (1905), die perversie en neurose in één klinische en theoretische samenhang zag. In zijn standaardartikel over het masochisme (Freud 1919) beschreef hij perverse fantasieën in een neurotische patiënte. De Ik-splijting beschreef hij aan de hand van het fetisjisme (Freud 1927) en later als centraal verschijnsel bij de neurose (Freud 1938, 1940). Le Coultre en Van der Sterren (1963) gaven een kort klinisch voorbeeld van de complexiteit van het perverse spel in de neurose. Een man in het Vondelpark heeft zijn hondje niet aangeliend. Tegenover de agent die hem daarop aanspreekt verontschuldigt hij zich uitvoerig. ‘De man met het hondje’ bedelt als het ware om een bekeuring

omdat hij daarmee innerlijk een gevreesde, veel zwaardere bestraffing ontloopt.¹ Op een subtiele manier neemt hij wraak door de zaken karikaturaal voor te stellen en de agent op te zadelen met schuldgevoel en schaamte. Het eind van het verhaal is dat de agent zich op zijn beurt uitvoerig verontschuldigt voor zijn kinderachtige optreden. Wanneer wij de man met het hondje 'neurotisch' noemen dan wijzen wij op zijn masochistisch verwerkte agressieremming, een notie van innerlijk conflict en gaan wij ervan uit dat hij ervan af wil. Noemen wij hem 'pervers' dan vestigen wij daarmee de aandacht op de macht en controle die zijn masochistische gedrag oplevert. Het essentiële in het perverse spel is echter de manipulatie van de werkelijkheid: waarheid wordt leugen en leugen wordt waarheid.²

Een dergelijke manipulatie van de werkelijkheid kan zich ook binnen een psychoanalytische behandeling afspelen. Dit is bekend onder de term 'overdrachtsperversie', waarmee bedoeld wordt op verschijnselen als erotiseren, passiviteit, polemiseren, 'attacks at linking' (Joseph 1971; Etchegoyen 1991). In de tegenoverdracht wordt dit gevoeld als een regelrechte aanval, als provoceren en ondermijnen. Deze gevoelsreactie van de analyticus op manifestaties van de perversie verschilt dus wezenlijk van de meer subtiele, in de eigen gevoelswereld van de analyticus verankerde tegenoverdracht.

De perversies worden tegenwoordig tot het domein van de stoornissen van het zelfgevoel gerekend, met de opwinding als een specifieke, complexe vorm van afweer. Volgens hedendaagse inzichten gaat het wezenlijk om een fundamentele stoornis in het fantaseren over en symboliseren van de werkelijkheid (Ubbels 1996). Een pervers proces richt zich dan ook tegen de werkelijkheid, het speelt zich onder bepaalde condities binnen de analysant af en maakt daarbij gebruik van perverse mechanismen. Al onze analysanten delen met de rest van de mensheid de behoefte om bij anderen reacties op te roepen die op een of andere wijze complementair zijn aan hun innerlijke problematiek. Zoals de neurotische conflicten van onze analysanten zich manifesteren in de overdracht en daarbij een tegenoverdrachtsreactie oproepen, zo zullen de perverse delen van de persoonlijkheid erop gericht zijn om specifieke reacties van opwinding, provocatie en loochening bij de analyticus op te roepen. Het is onvermijdelijk dat een analyticus zich een tijdlang laat meevoeren met dergelijke neurotische en perverse processen, maar wanneer deze — net als de agent tegenover de man met het hondje — een 'pervers pact' sluit met zijn analysant dan strompelen zij als twee invaliden bezijden de werkelijkheid verder en bezegelen zij dat door hun eigen regels te maken (Stein 2005; Purcell 2006). In een drietal klinische vignettes zal ik beschrijven hoe deze processen zich hebben voorgedaan in de analyses van patiënten wier problematiek bij het uitgebreide onderzoek voor het begin van de behandeling als overwegend neurotisch werd gekenmerkt.

¶ *Eerste vignette*

Meneer A., een veertigjarige getrouwde sportleraar, voelde zich diep vernederd toen hij aan zijn psychoanalytische behandeling begon. Het was zijn omgeving opgevallen dat twaalfjarige jongens een wel erg grote rol in zijn werk en vrije tijd speelden. Na een vervelend incident waarbij hij op de rand van het maatschappelijk toelaatbare had gebalanceerd, drong zijn vrouw erop aan dat hij psychoanalytische hulp zocht. Eerder heb ik beschreven hoe hij zelf als twaalfjarige jongen getraumatiseerd was (Ubbels 1996). Door een reconstructie van zijn traumatisering konden wij zijn pedofilie begrijpen als een sublimatie die bij een specifiek momentum verwerd tot een perversie.

Het zelfgevoel van A. fluctueerde sterk. Na het weekend voelde hij zich leeg en rillerig. In de daaropvolgende dagen hervond hij zichzelf in sterke lichamelijke belevingen. De afstandelijkheid van A. maakte plaats voor een concrete, lichamelijke nabijheid. Hij voelde zich bij zijn analyticus op schoot zitten. Hij kreeg een deken om zich heen geslagen en voelde zich warm worden. Een enkele maal meldde hij dat hij een erectie kreeg. Hij was er bijna van overtuigd dat ik ook opgewonden werd van hem en zijn verhalen. Ik zei dat hij er niet op durfde te vertrouwen dat een analyticus er is om de analyse te behoeden en in goede banen te leiden. A. antwoordde dat hij zich op de vingers getikt voelde. Ik zei dat hij dat zo moest voelen, omdat hij angstig werd nu de analyse werkelijk iets voor hem ging betekenen. Zo veel mogelijk probeerde ik uit de sfeer van provocaties en opwinding te blijven (Purcell 2006) en vertaalde ik zijn lichamelijke belevingen, die mij soms pompeus en grotesk voorkwamen, in gewone gevoelens die in de analyse ontstonden: een rillerig gevoel als hij even moest wachten, een pijn in zijn hartstreek als hij een andere analysant tegenkwam.

Zijn seksualiteit beleefde hij als machtig, maar zijn vrouw klaagde erover dat hij te snel klaarkwam. Hij voelde zich dan gekrenkt en afgewezen. Als reactie hierop staken opgewonden fantasieën over twaalfjarige jongens weer de kop op. Het romantische idealiseren van twaalfjarigen veranderde in cynisme (De Masi 2007). Hij fantaseerde over jongens die hij mee wou slepen naar een geheim hol om daar hun broek naar beneden te trekken. Ik wees hem erop dat hij met 'het geheime hol' wellicht op de analyse doelde en vroeg waarom hij er zo'n spannende situatie van grenzeloosheid van maakte. Het volgende uur kwam hij veel te laat en verwoordde hij beeldend hoe op het ene perron de trein in brand stond terwijl op het andere perron de trein niet was aangekomen. Ik zei dat hij het contact met de belevingswereld waarin hij in vuur en vlam stond momenteel nodig had omdat hij zich anders leeg zou voelen. A. antwoordde dat

hij zich inderdaad door zijn vrouw afgewezen voelde als man, dat hij zichzelf niet als vader van een zoon kon voorstellen en dat hij zich in zijn toewijding voor het jeugdwerk vernietigd voelde. Ik antwoordde dat hij ook de analyse aan het vernietigen was en dat hij niet kon geloven dat ik daartegen bestand zou zijn. A. was angstig dat hij als 'vuile pedofiel' ontmaskerd zou worden. Ik wees hem erop dat hij zichzelf ondermijnde door zijn toevlucht te nemen tot een opgewonden fantasiewereld en dat hij zich daarmee ook strafte door zich nog slechter te voelen. A. antwoordde dat het volgens hem niet om schuld ging maar om schaamte. Hij schaamde zich voor zijn voortijdige ejaculatie, voor de spot die hij in de ogen van zijn vrouw gezien had, voor zijn pedofilie en vooral dat hij nu in zijn naakte werkelijkheid voor zijn analyticus als belachelijk te kijk stond.

Het perverse arsenaal dat de heer A. in stelling bracht, bestond uit opwinding (prikkeling, lust), de hang naar het pompeuze, het zaaien van verwarring en provoceren. Zo goed en zo kwaad als het ging was het wel mogelijk om samen met hem te zoeken naar de angst, depressie en schaamte die hij daarmee afwerde. Dit klinische vignet toont een perverse oplossing van neurotische (zelfgevoels)conflicten (Coen 1985, 1998).

¶ *Tweede vignet*

De tweeëndertigjarige meneer B., een samenwonende, homoseksuele academicus, articuleerde slecht en brak zijn zinnen af zodat ik hem slechts met moeite kon volgen. Ik moest naar hem luisteren en hij controleerde of ik dat deed. Eindeloos vroeg hij zich af wat ik van hem vond en omdat hij niet kon verdragen dat ik onafhankelijk van hem dacht, vulde hij dat voor mij in: 'Nu vindt u vast weer...', 'Nu heeft u vast genoeg van mij...', 'Nu denkt u vast wat een kinderlijke man is dat, wat maakt die er toch een potje van.'

Achter het hulpbehoevende was een enorme agressiespanning voelbaar. B. voelde zich bedreigd op zijn werk. Maar hij kon er niet samen met mij over nadenken en ik begreep er dan ook weinig van. In het weekend voelde hij zich veel beter. 'Allicht', zei ik, 'dan worden er geen eisen aan u gesteld.' B. piekerde erover wat ik bedoeld zou hebben. Toen ik een verband legde tussen zijn piekeren en boosheid op mij, leidde dat tot nog meer piekeren. 'Als u zegt dat ik kwaad ben op u, dan betekent dat dus dat ik van u af wil. Ik ben juist zo bang dat u van mij af wil.'

Een vrijdagzitting vond op zijn verzoek vroeg in de avond plaats. Hij beleefde dat als een gunst, had het gevoel dat ik hem graag mocht en op zijn beurt wilde hij graag goed analytisch werken. Het was hem opge-

vallen dat hij bij het lopen van zijn auto naar mijn voordeur weer arrogantie en minachting had gevoeld. Ik opperde dat dat hem beschermde tegen gevoelens van afhankelijkheid, waarin hij zich zo gauw de mindere voelde. De heer B. zei dat hij dat weliswaar herkende maar dat hij het accent anders wilde leggen. Zijn moeder kon niet tegen de minste of geringste agressie en dat leidde tot een eindeloos vragen of het tussen hen weer goed was. Daardoor ontstond er makkelijk irritatie en gehakketak, wat hem deed denken aan de sfeer in de analyse. «Oh ja, en u vindt natuurlijk ook dat het met mij slechter gaat omdat mijn vriend een goede baan heeft. Ik begrijp u wel.»

De hierop volgende maandag belde hij mij met de vraag of hij die dag later kon komen. Op de vaste analysetijd had hij per abuis een lunchafspraak gemaakt. Ik zei dat wij daarover op de afgesproken tijd konden praten. B. verscheen en vertelde dat zijn vriend die dag jarig was. Hij zou graag willen weten hoe hij nu over hem sprak. Zou hij opscheppen over hoe leuk hij hem vond? Ik wees erop dat hij zich buitengesloten had gevoeld: in het weekend buiten de analyse en die dag buiten de lunchafspraak van zijn vriend. B. reageerde verontwaardigd dat het toch door mij kwam dat hij niet mee had kunnen lunchen. Aan de klank van mijn stem had hij gemerkt dat ik heel geïrriteerd was. Hij dacht dat ik dacht dat hij de analyse serieuzer moest nemen en dat ik dacht dat hij mij wilde provoceren door zijn telefoontje van die ochtend. En dat terwijl hij zo graag lief wilde zijn en lief gevonden wilde worden.

De volgende dag bleek echter dat hij laat was thuisgekomen en dat zijn vriend ten einde raad was. B. vroeg zich huilend af hoe hij zich zo in de tijd had kunnen vergissen. Hij begon te schelden dat het allemaal «vreselijk kut» was en sprak over «hufters en ploerten die zich van niemand iets aantrekken». Ik vroeg of hij commentaar gaf op zijn eigen gedrag. B. zei dat hij gisteren zulke goed voornemens had en dat hij vanochtend weer een «lekkere fantasie» had gehad over veel geld verdienen en een groot landhuis kopen. Hij had zich verkneukeld over mijn rijtjeshuis en had bij het inparkeren mijn auto een deuk willen bezorgen. Hij zei zich vreselijk te schamen over iets wat hij mij toch wilde zeggen. Hij had mij willen bellen over een fantasie om samen met mij een lekker trioetje te maken. Ik vroeg waarom hij mij daarover wilde bellen. B.: «Zo praten mannen nu eenmaal onder elkaar, maar met u is dat een probleem omdat u zo oud bent. U bent zo gauw vies. U wordt voor mij zo gauw een vies, oud mannetje, een pedofiel, een analyticus die het met zijn patiënten doet.» Ik probeerde zo rustig en vriendelijk mogelijk te zeggen dat hij iets vertelde over zijn behoefte aan en verlangen naar vriendschap met mij. Uit de analyse wisten wij echter dat er steeds perioden waren waarin hij zich daar op allerlei manieren tegen moest verweren en dat hij dan de ana-

lyse belachelijk moest maken. Waarom was dat subversieve in hem nu zo sterk? B. antwoordde: 'Toen ik vandaag bij u binnenkwam, had ik zo'n lekker, vertrouwd, arrogant gevoel. Ik had het gevoel dat ik u een gunst verleende. Dat gaf mij veiligheid.'

«Ik voelde mij gevangen in een dubbele relatie», zo beschrijft Jiménez (2004) de gevoelsreactie van de analyticus op de perverse Ik-splijting van de analysant. Er was een samenwerking waarin B. gemoedstoestanden herkende, daar met mij over sprak en zocht naar verbanden. Maar B. liep, op het dwangmatige af, vast in een worsteling tussen weten en niet-weten. Wanneer wij over iets wezenlijks leken te spreken, stak vaak een andere werkelijkheid de kop op. Een werkelijkheid waarin B. zich niets van mij behoefde aan te trekken en zich stelde boven de gewone regels. Koppig volhardde hij in zijn provocaties. Wanneer ik hem erop aansprak reageerde hij met verongelijkte verontwaardiging en ontliet hij eigen verantwoordelijkheid. Hij loochende de werkelijkheid en maakte van een nederlaag een triomf.

In de literatuur wordt dit als een «perversiteit» beschreven. Gemoedstoestanden, innerlijke processen en gedrag droegen een pregenitaal stempel. Het leverde niets op en leek op een eindeloos gerekt voorspel. Opgewonden cynisme lag voortdurend op de loer als een pijnlijke werkelijkheid zich leek aan te dienen. De analyticus voelde zich uitgedaagd en soms zelfs voor de gek gehouden. Cynisme lokt gemakkelijk een cynische reactie uit, maar in wezen gaat het om een klinisch verschijnsel dat om begrip vraagt. Voor Kernberg is perversiteit een ernstig, kwaadaardig verschijnsel, dat kan uitlopen op een negatieve therapeutische reactie. Andere auteurs schrijven milder over «perversiteit» — of daarmee vergelijkbare klinische verschijnselen — als een gemoedstoestand naast andere gemoedstoestanden. De analyticus kan het beste afwachten tot hij weer een wat gewonere werkelijkheid met zijn analysant kan delen (Coen 1998; Good 2006). In deze visie is «perversiteit» de kern van de psychische werkelijkheid, niet als een absolute categorie maar een continuüm. Omdat de psychische werkelijkheid van de seksuele perversies bepaald wordt door vergelijkbare processen en mechanismen worden deze door sommige auteurs (Grossman 1993; Stoller 1991) als een onderafdeling van «perversiteit» beschouwd.

In deze analyse werden ook Ik-functies, zoals affectregulatie, frustratietolerantie en werkelijkheidstoetsing, bij de regressieve kant van de splijting betrokken. B. kon niet meer zelfstandig denken en oordelen. De wereld werd door de ogen van zijn analyticus gezien, geïdealiseerd, maar ook vol achterdocht en wrok over de onderwerping.

Zimmer (2003) en Sanchez-Medina (2002) beschreven een dergelijk proces van een «perverse wijze van denken» in Bions terminologie als een stoornis in de alfa-functie van de analyticus. Het is voor de analysant onverdraaglijk dat de analyticus onafhankelijk kan denken. Door alle gedachten en gevoelens in

de analyticus te projecteren wordt alles in eigen hand gehouden. «De pervers kruipt in je», is een klinische wijsheid. De triangulaire ruimte verdwijnt, woorden en gedachten worden dingen, alle agressie blijft binnen de afhankelijkheidsrelatie van de analyse hangen. Er ontstaat een patstelling waarin de analytische interpretaties niet als zodanig kan ervaren omdat dat afhankelijk zou maken van de analytische functie van de analyticus.

¶ *Derde vignet*

Mevrouw C. was een vijfenveertigjarige journaliste, zeer intelligent en aantrekkelijk. Nadat rond haar dertigste een liefdesrelatie was vastgelopen in jaloezie en rivaliteit, leek zij veroordeeld tot niet ongevaarlijke *one-night stands*. Er waren meer dan genoeg mannen die iets met haar wilden, maar stevast liepen contacten uit op geflirt op niets af. Zij beschouwde haar klachten als «licht neurotisch» en wilde geen hoogfrequente psychoanalyse. Omdat ik haar klachten wel ernstig nam, slaagde ik er echter in haar daartoe toch te motiveren. Propvol gestuwd gevoel, hoge verwachtingen, verlangens en angst stortte zij zich in de analyse. Zij was ervan overtuigd dat ik haar een aantrekkelijke vrouw vond en haar daarom tot een hoogfrequente behandeling had overgehaald. Deze fantasie maakte haar niet alleen nog angstiger maar ook opgewonden. Ik zei dat dit nu juist het kernprobleem was waarvoor zij aan de analyse begonnen was. Haar contacten met mannen kon zij zich immers niet anders voorstellen. Niet zozeer als verleiding vanuit een situatie van machtsongelijkheid, maar verleiding als het scheppen van een machtsongelijkheid. Op mijn bureau had zij een artikel van haar zien liggen. Zij hield vol dat dit een daadwerkelijke grensoverschrijding was. Zij voelde zich onbeschermd. Wat ik gezegd had over haar misvatting van de analytische werkelijkheid was voor haar heel pijnlijk. Zij voelde het lichamelijk: «U bent een man die mij streelt maar ik ben zo gevoelig dat het pijn doet. Toch vind ik het prettig om uw stem te horen. Ik ben voortdurend bezig u buiten mij te houden want u zit al zo diep in mij.»

Op een onverwachte manier wond de analyse haar op en verschaftte een bevrediging terwijl zij hardnekkig de werkelijkheid bleef loochenen. De patstelling werd uiteindelijk door haarzelf doorbroken. Zij werd plotsklaps heftig verliefd en ging na korte tijd samenwonen. Toen ik haar bij een concert tegenkwam, vertelde zij mij de volgende dag dat het een heel bijzondere ervaring voor haar was geweest om daar te zijn met de twee belangrijkste mannen in haar leven. Het was allemaal erg concreet en het werd moeilijk om het ontkennen van de werkelijkheid zorgvuldig te blijven analyseren. Zelf vond C. haar analyse geslaagd maar zij begreep niet hoe deze bewerkstelligd had wat zij wilde bereiken.

Een van de kenmerken van de perversie is het geheime of verboden plezier in een activiteit die in wezen een loochening is van de werkelijkheid. Het analyseren wordt voor iets anders gebruikt dan waarvoor het bedoeld is. Recent wees Smith (2006) erop hoe vaak dit in analyses in openlijke of verkapte vorm voorkomt en ongeanalyseerd blijft. Een voorbeeld uit mijn eigen praktijk is een patiënt die vermoedde dat wij een intellectuele interesse deelden. Binnen korte tijd gaf hij mij enkele malen een boek cadeau. Toen ik dit besprak als het koppig volharden in een illusie, reageerde hij verontwaardigd dat dit wel erg flauw van mij was. Even later had hij weer een boek voor mij bij zich. Doordat hij zijn auto dubbel geparkeerd had voor de boekwinkel, had hij zich daarbij een bon op de hals gehaald. Zo gaf hij mij de gelegenheid om te duiden dat hij zichzelf strafte om de koppigheid waarmee hij de werkelijkheid van de analyse wilde loochenen. Het bleef echter veel makkelijker om het neurotische stuk onder ogen te zien dan het perverse. Neurotisch ageren bevredigt niet, pervers ageren in zekere zin wel maar de analysant blijft gevangen in de strijd tussen <weten en niet-weten>. Een andere analysant gaf mij in het laatste analyse-uur een bos bloemen. Nog geen uur na het einde van de laatste zitting stond hij weer voor mijn deur, opnieuw met een bos bloemen. Hij zei dat hij overweldigd was door het gevoel dat één bos te weinig was en dat hij mij met één bos geschoffeerd had. <Alle patiënten vermijden de erkenning van een traumatische werkelijkheid, waartoe ook de realiteit van de relatie met hun analyticus gerekend moet worden, en als een tegengif volharden zij erin om hun fantasieën hierover werkelijk te maken. [...] Alleen als wij dit proces analyseren, kan werkelijke psychische verandering plaatsvinden> (Smith 2006, p. 736).

¶ Conclusie

In de drie vignetten komen alle ingrediënten van een pervers proces naar voren, iedere keer in een verschillende vorm: de opwindende en de behoefte om de analyticus daarin te betrekken, de omdraaiing van de werkelijkheid, het imminente sadomasochisme, de Ik-splijting. Het samenwerkingsverbond is de kern van de werkelijkheid van de psychoanalyse. Omdat het perverse proces erop gericht is de werkelijkheid te vernietigen, draaien de vignetten om de vraag of er een samenwerkingsverbond gevormd kan worden en hoe, en wanneer of waarom dat niet behouden kan blijven. Omdat perverse patiënten de analyticus daarmee verrassen, is het belangrijk om een theorie voorhanden te hebben waardoor men zich kan laten leiden. In de Portman Clinic te Londen (Campbell 2007) is de theorie van Glasser (1985) over het <kerncomplex van de perversie> uitgewerkt. Deze komt erop neer dat in een vroege fase van de ontwikkeling — waarin angst, agressie, pijn en andere toestanden van prikkeling nog weinig gedifferentieerd zijn — de perverse patiënt er niet in geslaagd is om een *modus vivendi* uit te onderhandelen tussen de angst om te verdrinken

in de ander of te sterven in eenzaamheid. Perverse opwinding en sadomasochisme zijn de enig mogelijke oplossing om dit levensbedreigende dilemma in de omgang met het primaire object te overleven. Perverse patiënten zijn vaak zo kwetsbaar in hun zelfgevoel dat zij het samenwerkingsverband moeten aanvallen om innerlijk in leven te blijven. De gebruikelijke techniek die gebaseerd is op emotioneel contact werkt dan niet. Er moet gezocht worden naar parameters in de behandeltechniek, met een open oog voor die momenten waarop een perverse patiënt zich wel kan openen voor de therapeut, iets kan innemen en er iets van een innerlijke verandering mogelijk is.

Het loochenen van de werkelijkheid, 'disavowal',³ is deel van de Ik-splijting (Freud 1927, 1938), waarvan het essentiële is dat er twee fantasesystemen tegenover elkaar staan met als gevolg ook twee verschillende attitudes tegenover de werkelijkheid. Neurotici onderdrukken de Ik-splijting door de meest onrealistische van de twee tegengestelde houdingen te 'verdringen'. Er is bij neurotische processen voldoende innerlijk houvast (een 'innerlijk primair object') voorhanden om een brug te blijven slaan naar de gewone, met anderen deelbare werkelijkheid. Zij het dat deze vaak vervormd of ingeperkt is.

Maar bij perverse processen is het innerlijke houvast zodanig beschadigd dat het uiteenvalt in een slecht functionerende collage van zelf- en objectbrokstukken.⁴ De werkelijkheid wordt wel gezien, maar moet ook voortdurend geloofwaardig worden. Sommige aspecten van de gewone, alledaagse (oedipale) werkelijkheid⁵ hebben zo'n traumatische betekenis voor de perverse patiënt dat deze moeten wijken voor een opgeblazen illusoire werkelijkheid: 'Het is verschrikkelijk en bijna onvoorstelbaar, maar toch waar. Nee, het kan niet waar zijn, kijk maar hoe ideaal de voorstelbare werkelijkheid eruitziet' (Grossman 1993). Beide attitudes tegenover de werkelijkheid worden gekoesterd. De perverse patiënt is — op het dwangmatige af — gevangen in een proces van 'acknowledge and disavowal'. Perverse patiënten halen de opgewonden *arousal* van stal om de meest onrealistische van de werkelijkheden te valideren en er een belevingskwaliteit aan te geven van 'écht'. 'Ik ben opgewonden, ik word dus gezien en besta' (Danckwardt 2007). De innerlijke weigering om bepaalde werkelijkheden te aanvaarden belemmert een levendige uitwisseling tussen de eigen, van binnenuit komende, gesymboliseerde werkelijkheid en die van de buitenwereld. Dit kan zich op verschillende wijzen manifesteren: als koppig oppositioneel gedrag, opgewonden gemoedstoestanden of in een veranderd bewustzijn, alcohol- of drugsmisbruik en verslavingen, het cynisch vermijden van toewijding en gebonden zijn. Een perverse decompensatie ontstaat wanneer, bij toenemende opwinding, de werkelijkheid onverdraaglijk dor en doods gaat aanvoelen. De perverse patiënt ervaart dan een soms onweerstaanbare innerlijke druk om door specifieke seksuele handelingen een gevoel van werkelijkheid te behouden (Ubbels 1996).

Neurotische en perverse processen kunnen naast elkaar voorkomen in een psychoanalytische behandeling. Het gelijktijdig aanwezig zijn van neuroti-

sche kenmerken kan het zicht op de perverse elementen vertroebelen. Dynamischer kunnen wij ons de perversie niet voorstellen.

Dit is een bewerking van een lezing voor de gemeenschappelijke wetenschappelijke avond van NVPA, NPG en NVPP te Amsterdam op 3 september 2007 in het kader van een cyclus over perversies.

Literatuur

- ARLOW, J.A. & BAUDRY, F.D. (2002). Madame Bovary — A study in envy and revenge. *Psychoanalytic Quarterly*, 71, 213-233.
- CAMPBELL, D. (2007). *Technical difficulties and challenges in psychoanalytic work with perverse patients*. Ongepubliceerde voordracht en discussie op het IPA-congres te Berlijn.
- COEN, S.J. (1985). Perversion as a solution to intrapsychic conflict. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 33 (suppl.), 17-57.
- COEN, S.J. (1998). Perverse defenses in neurotic patients. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 46, 1169-1194.
- COULTRE, R. LE & STERREN, H.A. VAN DER (1963). Masochisme. In Th. Hart de Ruyter (red.), *Capita selecta uit de kinder- en jeugdpsychiatrie* (p. 217-234). Antwerpen: N.v. Standaard Boekhandel.
- DANCKWARDT, J.F. (2007). From Dream Story (Schnitzler) — Eyes wide shut (Kubrick) — From identity through meaning formation to identity through excitation. *International Journal of Psychoanalysis*, 88, 735-753.
- DE MASI, F. (2007). The paedophile and his inner world. *International Journal of Psychoanalysis*, 88, 147-167.
- ETCHEGOYEN, R.H. (1991). *The fundamentals of psychoanalytic technique*. Londen: Karnac.
- FREUD, S. (1905). Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. *Studienausgabe* 5 (p. 47-145). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- FREUD, S. (1919). 'Ein Kind wird geschlagen' — Beitrag zur Kenntnis der Entstehung sexueller Perversionen. *Studienausgabe* 7 (p. 231-254). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- FREUD, S. (1927). Fetischismus. *Studienausgabe* 3 (p. 383-388). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- FREUD, S. (1938). Die Ichspaltung im Abwehrvorgang. *Studienausgabe* 3 (p. 391-394). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- FREUD, S. (1940). Abriss der Psychoanalyse. *Gesammelte Werke* 17 (p. 63-138). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- GLASSER, M. (1986). Identification and its vicissitudes as observed in the perversions. *International Journal of Psychoanalysis*, 67, 9-17.
- GOOD, M.I. (2006). Perverse dreams and dreams of perversion. *Psychoanalytic Quarterly*, 75, 1005-1045.
- GROSSMAN, L. (1993). The perverse attitude toward reality. *Psychoanalytic Quarterly*, 57, 422-437.
- JIMÉNEZ, J.B. (2004). A psychoanalytical phenomenology of perversion. *International Journal of Psychoanalysis*, 85, 65-82.
- JOSEPH, B. (1971). A clinical contribution to the analysis of perversion. *International Journal of Psychoanalysis*, 52, 441-449.
- KAHN, M.M.R. (1979). *Alienation in perversions*. Londen: Hogarth Press.
- KERNBERG, O.F. (1992). *Aggression in personality disorders and perversions*. New York/Londen: Yale University Press.
- KERNBERG (2006). Perversion, perversity and normality. In D. Nobus & L. Downing, *Perversion* (p. 19-40). Londen: Karnac Books.

- KOHON, G. (1987). Fetishism revisited. *International Journal of Psychoanalysis*, 68, 213-228.
- LAPLANCHE, J. & PONTALIS, J. B. (1973). The language of psycho-analysis. Londen: The Hogarth Press.
- PURCELL, S. (2006). The analyst's excitement in the analysis of perversion. *International Journal of Psychoanalysis*, 87, 105-123.
- RICHARDS, A. (2003). A fresh look at perversion. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 51, 1199-1218.
- SANCHEZ-MEDINA, A. (2002). Perverse thought. *International Journal of Psychoanalysis*, 83, 1345-1359.
- SMITH, H. F. (2006). Analyzing disavowed action. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 54, 713-737.
- SOCARIDES, C. W. (2004). A psychoanalytic classification of the paedophilias: two clinical illustrations. In C. W. Socarides & L. R. Loeb (red.), *The mind of the paedophile — Psychoanalytic perspectives* (p. 7-62). Londen: Karnac.
- STEIN, R. (2005). Why perversion? 'False love' and the perverse pact. *International Journal of Psychoanalysis*, 86, 775-799.
- STOLLER, R. J. (1991). The term *perversion*. In G. I. Fogel & W. A. Meyers (red.), *Perversions and near-perversions in clinical practice — New psychoanalytic perspectives* (p. 36-56). New Haven CT: Yale University Press.
- UBBELS, J. (1996). Perversie en perversitering van de overdracht. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 2, 133-145.
- ZIMMER, R. (2003). Perverse modes of thought. *Psychoanalytic Quarterly*, 72, 905-938.

SUMMARY

Neurotic and perverse processes

Currently in psychoanalysis there is a broader conception of perversion and perversity. The core of the perverse lies in a fundamental disturbance in the fantasizing and symbolizing of reality. This leads to a splitting of the ego and a disavowal which may occur at each developmental stage with the arousal of anxious and depressive affects in face of a new, threatening reality which is sensed as traumatic. Perverse processes during psychoanalytic treatment are often veiled by simultaneous neurotic processes. This is illustrated by three clinical vignettes of patients who in initial interviews were assessed as mainly neurotic.

Key words: disavowal, neurosis, perversion, perversity, perverse processes, splitting of the ego, symbolization

Noten

- 1 In het artikel van Le Coultre gaat het hier om de angst voor castratie. Castratieangst zouden wij nu kunnen opvatten als de angst om het beleven van kracht,

macht, innerlijke vitaliteit en plezier in het creatieve functioneren van ons lichaam en brein te verliezen. Het is verbonden aan de fallische positie waar wij als het ware vroeger en later in ons leven 'in vallen' (Kohon 1988; Richards 2003).

- 2 Een mooi voorbeeld van zo'n perverse roes in de literatuur is Madame Bovary. Nadat zij door haar eerste minnaar in de steek is gelaten leeft zij in een zelf-gecreëerde schijnwereld: zelfs de servetjes op tafel zijn zo gevouwen dat zij op kardinaalshoedjes lijken en de kunst die zij koopt wordt kitsch (Arlow & Baudry 2002). Niets is meer wat het lijkt, niets lijkt meer wat het is. Een ander voorbeeld is *Traumnovelle* van Arthur Schnitzler, verfilmd door Stanley Kubrick als *Eyes wide shut*. De man en de vrouw reageren op complementaire wijze op een existentiële vervreemding (Danckwardt 2007).
- 3 'Disavowal' (in het Duits 'Verleugnung') wordt vertaald als 'loochening' maar eigenlijk is er geen goede Nederlandse vertaling voorhanden. 'To avow' betekent erkennen, bekennen. In het woord 'disavowal' komt zowel het proces van erkennen als de loochening van de erkenning naar voren. Smith (2006) geeft als voorbeeld van 'disavowal' de wijze waarop de mannen die na 09/11 naar overblijfsen zochten, de werkelijkheid wel zagen maar niet tot zich door lieten dringen.
- 4 Masud Khan (1979) beschreef dit als het disfunctionerende 'collated internal object'. Op grond van zijn ervaringen met volwassen patiënten stelde hij zich voor hoe specifieke tekorten in de vroege relatie van de baby met de moeder gecompenseerd zijn door een vroegtijdige, disharmonische ontwikkeling van het symboliseren.
- 5 Je zou kunnen zeggen dat de perverse patiënt zakt voor het 'oedipale examen' en dat dan de Ik-splijting in stelling wordt gebracht die al veel vroeger is voorbereid. Bedacht moet worden dat het oedipale examen in de loop van het leven steeds opnieuw moet worden afgelegd bij het nemen van verschillende ontwikkelingsstappen, met een lichaam dat voortdurend verandert, andere noden en verlangens heeft.